

ГЕНДЕРНИЙ ПІДХІД ДО ФОРМУВАННЯ “Я-КОНЦЕПЦІЇ” У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

У статті представлено теоретичне обґрунтування програми з формування “Я-концепції” у хлопчиків і дівчаток молодшого шкільного віку. Зокрема описано психологічні умови формування когнітивного, емоційно-оцінкового та поведінкового компонентів “Я-концепції” в молодших школярів. Розкрито зміст експериментальної програми, який складають: лекції й бесіди для вчителів початкових класів і батьків; система розвивальних й психокорекційних вправ і засобів, що спрямовані на формування когнітивного, емоційно-оцінкового та поведінкового компонентів “Я-концепції” дітей. Презентовано особливості використання гендерного підходу до організації формувального експерименту.

Ключові слова: гендерний підхід, програма, формування, компоненти “Я-концепції”, хлопчики, дівчатка, молодші школярі.

В статті представлено теоретическое обоснование программы по формированию “Я-концепции” у мальчиков и девочек младшего школьного возраста. В частности, описаны психологические условия формирования когнитивного, эмоционально-оценочного и поведенческого компонентов “Я-концепции” у младших школьников. Раскрыто содержание экспериментальной программы, которое составляют лекции и беседы для учителей начальных классов и родителей, система развивающих и психокоррекционных упражнений и средств, направленных на формирование когнитивного, эмоционально-оценочного и поведенческого компонентов “Я-концепции” детей. Представлены особенности использования гендерного подхода к организации формирующего эксперимента.

Ключевые слова: гендерный подход, программа, формирование, компоненты “Я-концепции”, мальчики, девочки, младшие школьники.

Постановка проблеми. Демократизація та гуманізація сучасної системи освіти призводять до необхідності її переходу від авторитарної до особистісно орієнтованої моделі, кінцевою метою якої є максимальне розкриття індивідуальних можливостей і самоактуалізація особистості кожного учасника навчально-виховного процесу. Досягнення цієї мети є неможливим без наявності високого рівня розвитку самосвідомості та зокрема сформованої позитивної “Я-концепції” особистості. У зв’язку з цим виявлення особливостей становлення та пошуки ефективних шляхів і засобів формування “Я-концепції” у хлопчиків та дівчаток вже з перших днів їх участі в

навчально-виховному процесі початкової школи є важливим завданням психологічної науки та педагогічної практики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проведений теоретичний аналіз наукових джерел засвідчив, що увага дослідників зосереджувалася на різнобічному вивченні “Я-концепції” молодших школярів: окремих компонентів або складових (самооцінки — А.Д. Андрєєва, Т.Ю. Андрущенко, Л.І. Божович, А.В. Захарова, Д.Б. Ельконін, З.С. Карпенко, О.М. Леонтєв, Г.І. Ліпкіна, Н.Г. Морозова, Т.І. Юферєва та ін., самоставлення — В.С. Мухіна та ін.; самоконтролю — М.Й. Боришевський; усвідомлення власної поведінки — Р.В. Павелків; образу “Я” у взаємозв’язку із самооцінкою та ціннісними орієнтаціями другокласників — К.О. Островська), умов і чинників (Л.В. Благонадьожина, Л.І. Божович, М.Й. Боришевський, А. Валлон, І.В. Дубровіна, О.О. Жигайло, М.Г. Іванчук, І.С. Кон, І.Ю. Кулагіна, В.С. Мухіна, А.О. Реан, О.В. Скрипченко, Л.М. Співак, Т.М. Титаренко та ін.), механізмів (А.А. Валантинас, Т.П. Гаврилова, І.М. Коган, В.С. Мухіна, Н.М. Пеньковська та ін.) її становлення. Результати цього аналізу вказують на відсутність спеціальних досліджень, які стосуються впровадження гендерного підходу у формування “Я-концепції” у дітей молодшого шкільного віку, тоді як цей вік є значущим етапом становлення самосвідомості особистості.

Метою статті є розкриття особливостей формування “Я-концепції” у хлопчиків і дівчаток молодшого шкільного віку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розкриємо психологічні та педагогічні умови, зміст, організацію і засоби програми, спрямованої на формування “Я-концепції” у молодших школярів. Доречно зазначити, що впровадження цієї програми передбачало здійснення розвивального впливу на когнітивний, емоційно-оцінковий і поведінковий компоненти “Я-концепції” дитини. Однією з провідних умов формування “Я-концепції” в молодших школярів є знання та врахування закономірностей розвитку психіки дитини у цьому віці вчителями у навчально-виховному процесі початкової школи і батьками дітей у сімейному вихованні.

Науковці (Л.І. Божович, М.Й. Боришевський, І.Ю. Кулагіна, В.С. Мухіна та ін.) звертають особливу увагу на сенситивність молодшого шкільного віку для становлення в дитини певних уявлень про власне “Я” й усвідомлення нею деяких учнівських і особистісних якостей (когнітивний компонент “Я-концепції”), самооцінки й ставлення дитини до себе як до школяра (емоційно-оцінковий компонент “Я-концепції”), формування самоконтролю

(поведінковий компонент “Я-концепції”) й рефлексії як провідного механізму самосвідомості.

У зв'язку з цим вчителям початкових класів і батькам молодших школярів у навчально-виховному процесі та сімейному вихованні необхідно дотримуватися певних психологічних умов формування “Я-концепції” в дитини, які розкрито нами нижче. Так, з метою формування позитивного “Я-образу” та адекватної самооцінки в дітей молодшого шкільного віку вчителю необхідно дотримуватися таких умов: 1) створювати у класі сприятливий психологічний клімат, атмосферу психологічної підтримки, доброзичливості та комфорту; 2) формувати в дитини установку на взаємодію, доброзичливе ставлення до інших, передусім до однокласників; 3) змістовно оцінювати результати учіння кожного школяра, тобто обґрунтовано пояснювати поставлену оцінку; 4) при оцінюванні враховувати не особистісні якості чи поведінку учня, а конкретний результат його навчальної діяльності; 5) орієнтувати школярів на їх індивідуальні досягнення, не використовуючи міжособистісне порівняння; 6) ознайомити учнів з єдиними принципами оцінювання й формувати в них навички взаємо- та самооцінювання; 7) створити позитивний емоційний фон за умови отримання школярем якої-небудь оцінки, зокрема й низької; 8) формувати в учнів вміння пишатися та радіти не лише власним успішним результатам, передусім навчальним, а й успішним результатам ровесників; 9) постійно здійснювати контроль за якістю освіти — повідомляти батьків про успіхи їх дітей; 10) розвивати в дітей потребу й навички самопізнання, самоконтролю [1; 4; 5; 7; 9].

Для зниження рівня особистісної тривожності в учнів початкових класів вчителі у навчальному процесі повинні дотримуватися таких провідних умов: 1) формувати мотив компетентності у школярів; 2) розвивати в учнів здатність концентрувати всю свою увагу на розв'язанні якого-небудь навчального завдання, не зосереджуючись водночас на емоціях, які можуть з'являтися у процесі виконання цього завдання; 3) формувати в школярів адекватний рівень домагань щодо навчання (за результатами експериментального дослідження С.О. Ставицької) [10].

Важливою умовою формування “Я-концепції” в молодших школярів є постійне впровадження вчителями принципів особистісно орієнтованого навчання та виховання у навчально-виховний процес початкових класів: орієнтованості на особистість учня, індивідуального підходу, забезпечення всебічного розвитку дитини, співпраці й партнерства. Так, необхідно

передусім зважати на індивідуальні особливості кожної дитини (особистісні якості, спрямованість інтересів, ціннісні орієнтації, емоційну сферу, здібності, можливості й т. ін.), її самотність і життєвий досвід. Для дотримання принципу співпраці та партнерства потрібно враховувати права кожного учасника навчального-виховного процесу, водночас усі учасники повинні нести цілковиту відповідальність за виконання обов'язків, які поставлені перед ними [2].

Особливо значущою умовою формування “Я-концепції” є дотримання як вчителями початкових класів, так і батьками молодших школярів особистісно орієнтованого стилю спілкування з ними (за І.Д. Бехом). Вчений слушно відзначає, що особистісно орієнтована взаємодія вчителя із школярем, засадами якої виступають розуміння, прийняття та повага особистості учня, призводить до появи у нього позитивних складових “Я-концепції”, зокрема: впевненості у власних силах, розуміння власної особистісної значущості, здатності адекватного оцінювання та самооцінювання, що супроводжується позитивними емоціями. Особистісно орієнтований стиль спілкування вирізняється такими особливостями: гармонійним поєднанням вимогливості та довіри до дитини; дотриманням позиції “поруч і разом з дитиною”, згідно з якою враховуються її права та інтереси, забезпечується емоційний контакт з дитиною; наданням переваги успішним діям дитини; забезпеченням умов для проявів дитиною самостійності, ініціативності, прийняття рішень [Там само].

До психологічних умов формування в дитини позитивного “Я-образу”, позитивного самоствавлення до себе як до учня та адекватної самооцінки, тобто складових позитивної “Я-концепції” особистості, належать й такі: 1) ставлення батьків до власної дитини з любов'ю і турботою; 2) постійні прояви батьківської уваги до особистості власної дитини — її інтересів, смаків, переживань, спілкування з друзями й т. ін.; 3) поглиблення інтересу дитини до власного “Я”; 4) достатня вимогливість до дитини з боку батьків; 5) заохочення дитини до виконання навчальних і домашніх завдань, використання похвали з боку батьків; 6) застосування батьками методів контролю та дотримання дитиною дисципліни, розпорядку дня й т. ін. [5; 8].

До формування в молодших школярів такої важливої складової поведінкового компонента “Я-концепції”, як самоконтроль, призводить систематичне дотримання у навчально-виховному процесі початкової школи таких психологічних умов: 1) вчителів необхідно задавати учням установку на самоконтроль, озна-

йомивши їх з конкретними правилами поведінки під час уроків чи перерв, у громадських місцях — в їдальні, автобусі, тролейбусі, кінотеатрі й т. ін. [3]; 2) вчитель має спершу розвивати у школярів здатність до самооцінювання та самоаналізу власних навчальних дій [11], а згодом — здатність до самооцінювання та самоаналізу наслідків своєї поведінки і вчинків; 3) вчителеві потрібно застосовувати наочні засоби фіксування вчинків і поведінки дитини; 4) постійний контроль за діями, вчинками і поведінкою учнів з боку вчителя [3].

У зв'язку із зазначеним вище А.К. Маркова відзначає, що навчальна діяльність значною мірою сприяє формуванню самооцінки та саморегуляції в дітей молодшого шкільного віку. Спершу з'являється різнобічна оцінка себе як школяра щодо різноманітних ситуацій. Згодом учень спроможний приймати рішення, що стосуються не лише його, а й інших людей; підвищується рівень його відповідальності. Поява таких важливих особистісних утворень призводить до розвитку комунікативних умінь, зокрема здатності молодшого школяра долати деякі конфлікти, узгоджувати власні дії з діями ровесників [6].

Доречно зазначити, що дотримання вчителями початкових класів згаданих вище умов сприятиме розвитку рефлексії в досліджуваних. Відзначимо, що Н.М. Пеньковською [8] переконливо доведено, що здатність дитини молодшого шкільного віку до аналізу своїх дій, вчинків і поведінки призводить до появи у неї рефлексії.

Описані вище психологічні та педагогічні умови виступили підґрунтям для розробки експериментальної програми, спрямованої на формування “Я-концепції” у хлопчиків і дівчаток молодшого шкільного віку. Ефективність цієї програми забезпечувалася за допомогою врахування тих шляхів і засобів формування “Я-концепції” в учнів початкових класів, які було успішно впроваджено у психологічних дослідженнях Т.П. Гаврилової, О.О. Жигайло, Р.В. Павелківа, Н.М. Пеньковської, Л.М. Співак, С.О. Ставицької, С.М. Томчука та ін.

Отже, актуальність, практична значущість досліджуваної проблеми, недостатній рівень її розробленості призвів до необхідності пошуків нових шляхів і засобів формування “Я-концепції” у хлопчиків і дівчаток молодшого шкільного віку. Розробку цієї програми було зумовлено й виявленими у результаті проведеного констатувального експерименту гендерними та динамічними особливостями становлення цього важливого психічного утворення в дітей молодшого шкільного віку.

Так, експериментально зафіксовані гендерні особливості становлення “Я-концепції” учнів початкових класів, які свідчать про те, що когнітивний і поведінковий компоненти “Я-концепції” дівчаток співвідносяться з відповідними компонентами хлопчиків, котрі на один-два роки молодші у порівнянні з ними за віком, зумовили необхідність відповідної організації формувального експерименту. Зокрема розвивальна робота проводилася першочергово з групою школярів одного віку, а згодом аналогічна робота організовувалася по парах: спершу яке-небудь запропоноване вчителем завдання виконувалося дівчинкою, а потім – хлопчиком.

Підтвердженням потреби в організації формувального експерименту описаним вище чином є й висновок науковців (І.В. Дубровіної, Д.В. Колесова, А.Г. Хрипкової, Т.М. Титаренко та ін.) про нерівномірність психофізіологічного розвитку дівчаток і хлопчиків одного віку: дівчатка є “старшими” у порівнянні з хлопчиками на 1-1,5 роки.

Проведення формувального експерименту передбачало реалізацію двох етапів: 1) початкового; 2) основного. З метою ознайомлення вчителів експериментальних класів з психологічними умовами, змістом і особливостями впровадження програми, спрямованої на формування “Я-концепції” в молодших школярів упродовж початкового етапу були організовані відповідні лекції та бесіди. Особлива увага вчителів зверталася на необхідність створення сприятливого психологічного клімату в цих класах, встановлення як партнерських, так і позитивних емоційних взаємин з учнями; формування комунікативних умінь у дітей; зниження тривожності; розвиток адекватної самооцінки, позитивного самоствавлення, підвищення рівня самоповаги та формування саморегуляції й самоконтролю в учнів. Також вчителів вчили користуватися різноманітними розвивальними та психокорекційними вправами, що спрямовані на формування когнітивного, емоційно-оцінкового та поведінкового компонентів “Я-концепції” в дітей.

На початковому етапі були проведені лекції та бесіди для батьків молодших школярів на теми: “Особливості психічного та особистісного розвитку дитини молодшого шкільного віку”, “Формування позитивної самоповаги в дитини”, “Зниження рівня тривожності в дитини”, “Особливості розпорядку дня дитини та необхідність його дотримання”, “Як створити сприятливий психологічний клімат для своєї дитини вдома”, “Формування мотивації досягнення успіху в дитини” й т. ін.

Після закінчення початкового етапу одразу розпочинався основний етап формувального експерименту, тобто чіткого

розмежування між етапами не було. На основному етапі було застосовано систему розвивальних й психокорекційних вправ і засобів, які спрямовувалися на формування складових когнітивного, емоційно-оцінкового та поведінкового компонентів “Я-концепції” у хлопчиків і дівчаток молодшого шкільного віку, а також на психокорекцію її негативних складових і характеристик.

Представимо систему вправ і засобів, що використовувалися вчителями початкових класів на уроках і на перервах для формування когнітивного компонента “Я-концепції” в учнів 1-х і 3-х класів. Спочатку розвивальну роботу було спрямовано на активізацію процесу самопізнання у дітей. Для цього вчитель знайомив учнів з критеріями аналізу спершу фізичних, згодом інтелектуальних, соціальних та емоційних характеристик інших людей: персонажів казок, літературних героїв, відомих людей, ровесників. Згодом згідно з виокремленими вчителем критеріями школярі аналізували такі характеристики у хлопчиків чи дівчаток (по парах), а після цього — власні фізичні, інтелектуальні, соціальні та емоційні характеристики.

На основному етапі було застосовано систему розвивальних й психокорекційних вправ і засобів, які спрямовувалися на формування складових когнітивного (“Паровозик” (лише в 1-х класах), “Дзеркало”, “Уяви”, “Хочу бути” та ін. [4; 7]), емоційно-оцінкового (“Піжмурки”, “Безлюдний острів”, “Страшні казки”, “Школа для тварин”, “Чарівний мішечок”, “Як себе оцінювати?” (лише в 3-х класах) та ін. [Там само]) і поведінкового (“Хлопчик (дівчинка) — навпаки”, “Чотири стихії”, “Будь ласка”, “Заборонене число”, “Назви число”, “Друкарська машинка”, “Запам’ятай рух” та ін. [Там само]) компонентів “Я-концепції” у дітей, а також на психокорекцію її негативних складових і характеристик.

Розкриємо особливості проведення деяких з перерахованих вище вправ. Для формування ідеальних уявлень про власне “Я” молодшим школярам пропонувалося виконати вправу “Хочу бути”. Вчитель зачитує перелік з різноманітних характеристик: красивий, високий, стрункий, сильний, розумний і т. ін., водночас пояснюючи ті з них, значення яких є незрозумілими для дітей. З перерахованих якостей діти обирають ті, що їм подобаються найбільше і пояснюють, чому вони хотіли б мати ці якості. У ході розвивальної роботи вчителі звертали особливу увагу на встановлення схожості та відмінностей між уявленнями молодших школярів про власне “Я” та їх вчинками, на формування в учнів навичок самопізнання. Не менш важливим аспектом проведеної вчителями роботи виступало стимулювання і підтримка прагнення дітей до зміни тих

реальних характеристик у власному “Я”, що суперечать їх відповідним ідеальним уявленням про себе.

При проведенні психокорекційної вправи “Школа для тварин” вчитель пропонував учням за власним бажанням вибрати певну роль: сильної (“безстрашний лев”, “агресивний крокодил”, “прудкий леопард” й т. ін.) чи слабкої (“полохливої косулі”, “переляканого зайчика” й т. ін.) тварини. Після здійснення дітьми свого вибору ставилася така умова: на уроці поводити себе згідно з вибраною для себе роллю. Доречно зауважити, що вчитель спершу запитував дівчаток, а потім – хлопчиків, звертаючись до них згідно з назвами вибраних ними тварин. За таких умов відбувався весь урок.

Метою проведення вправи “Хлопчик (дівчинка) – навпаки” виступило формування самоконтролю в учнів. Діти стають у коло, а вчитель, який є ведучим, займає місце у його центрі. Вибирається дівчинка (після вибору усіх дівчаток — хлопчики по черзі), що буде робити усі дії навпаки. Водночас решта школярів повинні повторювати усі дії за вчителем. Потім місце ведучого займає хто-небудь з учнів, а роль “хлопчика (чи дівчинки) – навпаки” виконує кожен з учасників цієї вправи.

З метою розвитку в молодших школярів комунікативних навичок проводилися вправи “Компліменти”, “Гарячий стілець”, “За що мені подобається...”, “Святкова листівка” й т. ін. [4; 7]. Розкриємо особливості використання однієї з цих вправ. Вправу “Комплімент” можна проводити вранці, перед або на початку першого уроку. Спочатку вчитель говорить компліменти усім школярам. Дітям потрібно сказати комплімент тому, хто сидить поруч за партою: спершу свій комплімент кажуть дівчатка, потім – хлопчики. Після цього компліментами обмінюються з тими, хто сидить за і перед дитиною. Вправа закінчується після того, як кожен учень отримає свої компліменти.

Застосування перерахованих вище розвивальних і психокорекційних вправ призводить до позитивних змін у змісті: когнітивного (активізується самопізнання, збільшується кількість соціальних, інтелектуальних, фізичних та емоційних характеристик у змісті реального, ідеального та дзеркального образів “Я” та ін.), емоційно-оцінкового (знижується рівень особистісної тривожності, підвищується рівень самоповаги, характер самооцінки стає адекватним, а самоставлення школярів – позитивним) і поведінкового (підвищуються рівні розвитку саморегуляції та самоконтролю не лише щодо навчальних дій, а й поведінки) компонентів “Я-концепції” учнів початкових класів. Водночас

систематичне дотримання як вчителями початкових класів, так і батьками дітей молодшого шкільного віку обґрунтованих нами і описаних вище психологічних умов є одним з об'єктивних чинників формування "Я-концепції" в молодших школярів.

Перевірка припущення про ефективність обґрунтованої програми з формування "Я-концепції" у хлопчиків і дівчаток молодшого шкільного віку буде предметом наших подальших наукових пошуків.

Список використаних джерел

1. Бернс Р. Развитие "Я-концепции" и воспитание / Р. Бернс [пер. с англ.]. – М.: Прогресс, 1986. – 420 с.
2. Бех І.Д. Виховання особистості / І.Д. Бех. — К.: Либідь, 2003. – Кн. 2: Особистісно орієнтований підхід: науково-практичні засади. – 344 с.
3. Боришевский М.И. Развитие саморегуляции поведения школьников: дис. ...д-ра психол. наук в форме научн. докл.: 19.00.07 / М.И. Боришевский. — К., 1992. – 77 с.
4. Коробко С.Л. Работа психолога с младшими школьниками: [методичний посібник] / С.Л. Коробко, О.І. Коробко. – 2-ге видання. – К.: Літера ЛТД, 2008. – 416 с.
5. Кулагина И.Ю. Возрастная психология (Развитие ребенка от рождения до 17 лет) / И.Ю. Кулагина. – 4-е изд. – М.: Изд-во УРАО, 1998. – 176 с.
6. Маркова А.К. Формирование мотивации учения: [кн. для учителя] / А.К. Маркова, Г.А. Матис, А.Б. Орлов. – М.: Просвещение, 1990. – 192 с. – (Психол. наука – школе).
7. Овчарова Р.В. Технологии практического психолога образования: [учебное пособие для студентов вузов и практических работников] / Р.В. Овчарова. – М.: ТЦ Сфера при участии "Юрайт-М", 2001. – 448 с.
8. Пеньковська Н.М. Психологічні умови розвитку рефлексії у молодших школярів: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07 "Педагогічна та вікова психологія" / Н.М. Пеньковська. – К., 2003. – 20 с.: рис.
9. Развитие личности ребенка от семи до одиннадцати. — Екатеринбург: У-Фактория, 2006. – 640 с. – (Серия "Психология детства").
10. Ставицька С.О. Психолого-педагогічні умови подолання особистісної тривожності у дітей молодшого шкільного віку: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / С.О. Ставицька. – К., 1998. – 242 с.

11. Чеснокова И.И. Проблемы самосознания в психологии / И.И. Чеснокова. – М.: Наука, 1977. – 144 с.

In this article presents the theoretical foundation of the program to form “self-concept” in boys and girls of primary school age. Specifically describe the psychological conditions for the formation of cognitive, emotional and evaluative and behavioral components of “self-concept” in primary school children. Clarified the contents of the experimental program, which is composed of lectures and conversations for elementary teachers and parents; system of developing and psycho-corrective exercises and tools that are aimed at the formation of cognitive, emotional and evaluative and behavioral components of “self-concept” children. Presentation features the use of gender-based approach to forming experiment.

Key words: gender approach, application form, the components “self-concept”, boys, girls, younger students.

Отримано: 11.12.2011 р.

УДК 376-056.24:616.831.9-002

Л.І.Ружицька

Клінічна характеристика дитячого церебрального паралічу

У статті звертається увага на те, що несприятливі демографічні процеси в Україні супроводжуються різким погіршенням здоров'я дітей. Сучасний розвиток медицини дозволяє зберегти життя глибоко недоношеним, травмованим при пологах дітям та дітям з природженими вадами розвитку, які в подальшому стають основним контингентом дітей з порушенням здоров'я. Розглянуто етіологічні чинники, які можуть сприяти розвитку дитячого церебрального паралічу (виділяють: пренатальні, натальні і постнатальні несприятливі фактори), клінічна картина при різних формах дитячого церебрального паралічу, спеціальні діагностичні методи та прогноз на майбутнє.

Ключові слова: діагностика, дитячий церебральний параліч, етіологія, клінічна картина, симптом, синдром.

В статье обращается внимание на то, что неблагоприятные демографические процессы в Украине сопровождаются резким ухудшением здоровья детей. Современное развитие медицины позволяет сохранить жизнь глубоко недоношенным, травмированным при родах детям и детям